

DIOKLECIJAN

B. BORKO

Tisto noč so se nad Splitom sproščale ekvinokcialne nevihte. Kdaj pa kdaj jih je bruhalo iz sebe samo morje, ki se je prelivalo trudoma, kakor temno olje v neizmernem, zamračenem prostoru. Na hipe je blisk kakor s fosfornim ognjem presvetlil obrise mesta in dajal noči še več teže in fantastičnih potez. Scirocco se je kakor lajajoč pes zaganjal v vetrnice, lopatal in včasih zatulil kakor volkulja v puščavi. Priganjal je oblake, da so nekaj minut bičali mesto s sunkovito padajočimi curki umazane vode, ki je curljala po žlebovih na kamenita tla pred hišo.

Ne vem, koliko ur je bilo že poteklo, kar sem ležal v čemeči nespečnosti v svoji mali sobi za vestibulom Dioklecijanove palače. Dejal bi, da je tudi ura v bližnjem zvoniku tajiła resnico o času in zavlačevala svinčeno hojo noči. Poslušal sem metalni pomenek ur starega mesta; nagloma so pretrgale šumenje vetra in vzbujale z lahnimi kovinskimi zvoki hrepenenje po melodični glasbeni lepoti. V napetem prisluškovanju zvokom, ki so preletavali noč, se mi je v mislih vedno bolj razločno oblikovala človeška podoba nevidnega gospodarja teh tal in njihove palače. Ave, Imperator — so ponavljale misli, prežete s prividi vročične domišljije. Zavedal sem se, da so bile njegove sobe prav na tem mestu, kjer sem zdaj poslušal šum južnega vetra in vpijal vase dih istega morja, ki je ležalo nekoč pred njegovim zamišljenim pogledom.

Zakaj Gaius Valerius Aurelius Diokletianus, gospod iz Duklje, se je tako združil z dušo tega prostora, da je neugnano prisoten v vsakem njegovem delcu. Kako bi ga bilo moči pozabiti na tem mestu, kjer je nekoč z živimi očmi objemal isto obzorje, meril obrise istega hriba in sprehajal svoje poželjive misli po isti morski gladini? Na ta prostor se vrača vedno znova, čeprav so dolga stoletja porušila zidove njegovih dvoran in so na njih razvalinah nastale hiše z rdečimi strehami in zelenimi oknicami. Kako bi moglo njega, ki je ves iz tkanja večnosti, motiti kar koli minljivega in krhkega — to, kar je namenjeno begotni igri življenja in smrti? Kaj so mu sedaj te človeške igračke v nepravilnih geometričnih oblikah, ta barbarska selišča, ki se v njih odigrava drobna usoda nekih brezličnih ljudi — kaj so njemu, ki živi izven človeških dimenzij in čigar večna tvar ne podlega zakonom zemlje?

Pred njegovimi duhovnimi očmi se neugnano pojavljajo prizori, ko je deset tisoč sužnjev z vseh koncev imperija, deset tisoč napol golih, ožganih teles, kipečih od zdravih mišic in barbarske krvi, gradilo deset let njegovo palačo na tleh rodne Ilirije. Z isto zvedavostjo, kakor jo je imel kot človek, si na hipe ogleduje zamotane načrte lokavih grških arhitektov, ki jih je bil privedel s seboj iz slikovite Nikomedeie na maloazijski obali. In ko se naveliča večnih jalovih prerekanj in vidi, da se je razlila po razdejanem peristilu pozna mesečina, stopi v senco tiste mogočne barbarske prikazni, ki je vstala iz starih tal kot posebljenje njihovega sedanjega gospodarja, kot podoba skitskega plebsa, ki je po zlomu imperija vdrl v te kraje in pomladil s svojo vročo, rodovitno krvjo ilirsko keltsko romansko usedlino ljudstev. Pred tem kipom gleda Dioklecijan s staro, skoraj sentimentalno

ljubeznijo mesečino, ki obseva dvore — gleda jo in se igra z majhno egipčansko sfingo, dokler ga ne zavabi morje, zrcalo zvezd in podoba njegovega neskončnega nemira. Kako rad ima to višnjevo morje, ki obliva skale njegove rodne Ilirije takisto kot obrežje one Italije, ki je nekoč sprejemala iz njegovih rok zakone svojega reda in ki ga ni nikdar priklenila na svoje ponosno srce, ker ji je bil tujec kakor mnogi drugi, ki so širili meje njenega imperija. Ne, gospod iz Duklje se ne more ločiti od teh tal, kakor da se je iz njih nasesal čudežnega mleka večnega življenja. Spremenil se je v nesmrtno Senco, prevzel je lik fantoma, zaživel je v legendi. Tako je končana pot moči in slave; zdaj živi na teh razvalinah kakor kuščar, ki se vzpenja po razpadajočem zidu starega hrama, uživa mesečino in gleda, kako se dvigajo in padajo valovi, vstajajo in propadajo narodi, cesarstva in religije, kako se življenje spreminja v zgodovino in kako ostaja za zgodovino samo prah, zgolj razvaline in otožni, legendarni spomini.

Tudi v tej viharni noči je gospod iz Duklje hodil po prostoru, ki je zapiral nekoč s simetrično ubrano lepoto dvoran zaupljive skrivnosti njegovega človeškega življenja. In ko sem se trudil, da bi prisluhnil skozi lajanje vetra njegovim samotnim korakom, se mi je bilo na mah zazdelo, da stoji pred menoj v svoji zreli človeški podobi, zavrit v togo rimskega imperatorja. Majhen koščat človek s tisto izrazito glavo, ki sem jo videl nekoč v marmorju nekje v kapitolinskem muzeju, ka-li. Z ironijo vseumevajoče inteligence, ki so se ji izjasnili zadnji konci človeških usod, se smehlja suhljati obraz z dolgim nosom, močnimi ličnimi kostmi, ves gubast, stisnjenih ust in nabrekle spodnje ustnice nad široko golo brado. Volja in um, vzvišenost in prezir igrajo na mišičevju njegovega obraza in v vdrtih, lokavo radovednih očeh, kakor na tankih strunah godala. Zdi se mi podobnejši kiničnemu filozofu, kakor nasledniku Avgusta. Za masko tega zaničljivega izraza, kakor je dan vsem, ki mrzijo komedijanstvo človeškega življenja, pa slutim zastrto skrivnost rahle in sanjave duše, ki se naslaja z ubranimi oblikami lepih teles, z ljubkostjo ženskega smehljaja, z minljivim razkošjem cvetlic, s šumom drevja, z bleskom morja, s skrivnostnim trepetanjem zvezd ali s hladno lučjo mesečine.

— Ave, Imperator! — so dihnilo vanj moje zbegane in naglo vrveče misli. — Morda se ti moram opravičiti, ker ne padem na tla pred teboj in ne skrijem v njihovo preprogo svojega obraza. Toda glej, kaj si ti: privid, blodna senca, vladar mrtvih in bog neznanih, medtem ko sem jaz živo bitje, človek iz mesa in krvi, kakor ga zavidajo vsi tisti, ki naseljujejo onostranstvo. Tvoja mrtva večnost ni nič v primeri z enim samim utripom srca, ki mu prisluškuje pozoren in doživljajoč človeški duh. Zato si drznem sprejeti s takole nespoštljivo preprostostjo tvoje mrtvo veličanstvo. A morda te nisem nikdar tako pričakoval kakor sedaj, ko si me našel tako trudnega in nesrečnega na tem prostoru, kjer si povsod prisoten kakor bog.

Na cesarjevem obrazu je zaigral ciničen smehljaj, ki sta se v njem združila čudna zvedavost in prezir do vsega, kar je ničemerno in minljivo kakor človek.

Vprašal je z glasom, ki se je zdel, kakor bi prihajal iz votle daljave:

— Kaj bi hotel izvedeti, barbar, pri meni, ki sem tako daleč od tvojega časa in ravnodušen nasproti vsemu, kar te muči s svojo navidezno skrivnostjo?

— Hotel bi, — sem odvrnil, — pogledati v tvoje oči in uganiti tvoje poslednje človeško spoznanje. Mučim se, da bi razrešil skrivnost moči. Ti si poizkusil za vse čase silo in opojnost tega čarobnega strupa, ki ga smejo použiti samo redki izvoljenci, da postanejo podobni bogovom. Pred teboj, imperator, so trepetali milijoni. Čemu si hotel, da vzdrhte ob tvojem imenu, čemu si jim dal občutiti moč svoje pesti? In ko si nekoč na tem mestu zagrenjen in naveličan svoje moči razpletal temne misli in gorjupe izkušnje in se pripravljaj za prostovoljno smrt, ki se ti je zdela častnejša od bleščečega življenja nad razvalinami tvojega gospostva — ali se ti je vsaj v tistih težkih urah zjasnil smisel tvojega nekdanjega početja in razodela varljivost človeške moči?

Cesar se je trpko nasmehnil in stopil bliže; njegov obraz je osvetlil fosforni blesk, nemara z neba, ki se je videlo skozi odprto okno; v tem blesku so bile gube njegovega obličja nenavadno ostre in ves obraz je postal še bolj strog in hladen.

— Da se ti izpovem, barbar? — je vzkliknil zaničljivo, obstal in se za hip zamislil. Zdelo se mi je, da mu bo mišice obličja zdajci razgibal smeh in omeščal njegovo zaničevanje in mrzlo strogost. Bil je človek in se je branil stika, čeprav ga je gnala zvedavost, da bi preizkusil učinek svoje besede. Kakor vsak diktator je bil tudi on vaje igrati komedijo in se zatajevati, kakor koli je to pri drugih preziral. Naposled je izpregovoril, kakor da bi se igralec poglobil v svoj monolog:

— Kakšno skrivnost iščeš v moči? V mojih dneh so se plazili okrog dvora čudni razcapanci, ki so jim pravili filozofi. Lahko da tudi ti pripadaš tej drhali, ki je hotela živeti od praznega modrovanja, kar sem vedno zaničeval. Čemu modrovati o moči, ki je dana samo nekaternikom in ki se okrog nje vrte drugi, kakor roji vešč okrog luči? Predvsem vedi, da pot, po kateri so se nekateri dvignili nad druge, ni nujno pot izrednih pripetljajev in ne razmah tistih božanskih sposobnosti, ki jih dostikrat tako naivno podtikate velikim možem. Parcae so mi dale trohico več uma in močnejšo voljo kakor jo imajo drugi; vse ostalo so nanesele naključja. Niti ne slutiš, koliko prispevajo k moči okolnosti, ki ti na mah igraje dovajajo vodo na mlin; samo stojiš in opazuješ kolesa usode, ki so se jela vrteti zate. Zakaj velike dogodke vedno pripravlja množica drobnih dejstev, ki nakupičijo ogromno silo. Nekdo mora umeti izkoristiti to silo in jo pognati v smer, ki o nji misli, da je najuspešnejša. Kdo mi je navdihnil misel, da sem prijel na pravem mestu in v pravem trenutku, izprožil vzmet in dal toku določeno smer, tega ne vem. Vem samo, da so začetki moči preprosti in da te potlej val sám nosi kvišku. Mogoče je, da se razbiješ z njim vred ob kaki skali, da se zdrobiš ob odporu, ki nastane zoper tvoj tok stvari. Lahko pa je tudi, da zrasteš z njim vred in se dvigneš tako visoko, da se ti izprva vrte v glavi. Bil sem ilirski vojak in nekega dne sem postal diktator imperija. Kako, zakaj? Kdo bi ti mogel natanko odgovoriti na to vprašanje! Najprej so bila naključja, potlej so se razvijali dogodki in nato je šlo samo za to, koliko volje in vere sem imel v svojo moč in svoje poslanstvo. Ko je človek v višavi moči, spozna, da je poslej njegova poglobljena skrb: ne se dati strmoglaviti. Ko sem bil na vrhu in je vse cesarstvo ležalo pod menoj, sem zares zavestno hotel, da bi me milijoni ubogali. Moč postaja v višavi strup. Nobeno vino ni opojnejše od nje,

nobena strast ti ne vzbudi živcev do večjega sladostrastja. Zakaj moč je nezaslišna lepota. Prav ta lepota te najsilneje mika, zaradi nje si voljan zmleti v prah tisočero življenj. Šele tedaj, ko se združiš s to lepoto, si občutil svoje moško bistvo do skrajnih korenin: ovedel si se boga, ki je vstopil vate.

Cesar je pretrgal svoj monolog, ki ga je govoril tako, kakor da bi ne bil nihče pred njim. Čeprav se je obračal z besedami name, je bilo vendar čutiti, da mu nisem več kakor muha, ki je sedla igralcu na čelo. Čez malo časa je nadaljeval:

— Da, ko si občutil boga v sebi, tedaj se je nekaj prelomilo in si se zavedel, da ne boš nikdar več človek, kakor so drugi. Ah, spominjam se tega trenutka; še danes se ga spominjam z drgetom. Ta zavest te notranje tolikaj prevzame, da se ves izpremeniš in ti najbrž tudi skozi oči in lica prihaja nekaj, pred čimer vzdrhte drugi pod teboj. Vse je v tem veličastnem občutju boga v sebi. Takrat začneš verovati v svoje poslanstvo. To ti daje žar in podžiga tvojo ničemernost. Vera v poslanstvo je luč sleherne diktatorske moči; ona jo na znotraj presvetljuje z nečim božanskim. Vzemi voditeljski moči to luč in si jo ugasil kakor baklo. Mar meniš, da bo kdaj mogla živeti brez nje? Ne verjemi tistim lažnivcem, ki vam dandanašnji pišejo knjige o nji in ki bi hoteli razkrojiti moč v neke lahko predstavljive sestavine in ji vzeti žar božanstva. Razkrojljiva je moč samo v svojih začetkih, v preprostem in slučajnem nastajanju. Na vrhu moči postane človek najprej na pol bog in v imenu bogov določa ljudstvom smer, ter pravi zgodovini: Tu ti je pot, glej, da ne stopiš s kolovoza, ki je sled mojega triumfa! Ali meniš, da bodo vaše revolucije vzele moči njeno božansko sestavino? Dokler bo šlo za moč nad ljudmi, ne. Pod vsemi vladavinami in pod vsemi miselnimi maskami bo živel njen skriti obraz. V vseh vekovih bo nekje pod svojo krinko enako čista, enako kruta in enako ravnodušna nasproti usodi človeške reke, ki jo mora prav ona poganjati v določeno smer.

Ko je Dioklecijan zopet utihnil, sem črhnil v mrak, ki so se skozenj videle poteze njegovega obraza, tiho vprašanje:

— Mar nisi nikdar ljubil ljudi, ki so ti s svojimi sragami in s svojo krvjo pomagali na vrh, kjer si se združil z najvišjo lepoto in z idejo stvari, z bogom?

— Ha, ha — je presekal mrak njegov porogljivi smeh, — tudi ti pripadaš stranki tistih, ki so prisegali na preroka iz Judeje, in ki sem jim dal s pravičnim zadovoljstvom občutiti svojo moč, ker so hoteli biti imperij v mojem imperiju. Ljubezen do ljudi? Kakšna smešna spodtika na poti zgodovine. Nočem reči, da je treba ljudem kazati samo pest. Vedno sem skrbel, da bi zadovoljil življenjske potrebe preprostega ljudstva. Daj ljudem hrane, dopusti jim, da ti plode otroke in navrži za nameček še igre, ki naj jim preganjajo temne misli; toda tako ne delaj iz ljubezni, ki je nezdržljiva z močjo, marveč iz potrebe, kakor hraniš in včasi potrepljaš po grivi svojega konja. Prav za prav nisem ljudi nikdar sovražil, bil sem nasproti njim samo ravnodušen. Odtod sem zajemal moč, ki mi je bila potrebna za vladanje. Vladaš lahko samo temu, česar ne ljubiš, zakaj ljubezen sili k popuščanju, k ozirom, ki te navsezadnje razorože in podvržejo vladanemu. Ravnodušnost je tisto, kar nas zbližuje z bogovi, zakaj tudi oni so

ravnodušni nasproti nam. Toda nekega dne občutiš, da lega nate vsa teža lastne ravnodušnosti in ravnodušnosti bogov, ki so te pustili samega na višku moči. Takrat se jameš lomiti, dokler se ne zlomiš. Tedaj občutiš, da si sam, neizprosno sam in te postane strah pred močjo, pred življenjem in pred smrtjo. Bogovi ti pač pomagajo do moči, ne pomagajo pa ti nositi njene teže in pusté ti naravo navadnih ljudi. Čeprav sem pil ž njimi nektar moči, sem počasi postajal v samem sebi čedalje bolj nebogljen, razrvan, brez moči pred mrazom višave, ki me je obdajala. Ostal sem sám do tiste zoprne ure, ko sem prostovoljno izpljunil življenje v ravnodušno mrzlo naravo, kakor izpljuneš grdo tekočino, ki so ti jo podtaknili namesto iskrega vina...

V Dioklecijanovem glasu je za hip zadrhtel drugi, toplejši in bolj človeški ton; zdelo se je, da so tudi poteze njegovega obraza postale mehkejše. Ali bo snel krinko, ki je pod njo skrival svoje pravo človeško obličje? Mar ni bil tudi v njem človek, ki je krhek pred večnostjo, slaboten v mukah razočaranja in v strahu pred smrtjo, pred zadnjo in najbridkejšo obliko vesoljne ravnodušnosti, pred poslednjim hladom, ki prestreza človeško bolečino?

— Imperator, — sem mu dejal — torej je bilo tvoje zadnje spoznanje prav tako ničevno, kakor spoznanje slehernega izmed ljudi, ki so kdaj trepetali pred tvojo veličino? Izpljunil si življenje, prekinil pozo moči, ki je za njo stala ravnodušnost do tistih, katerih usoda je zašla v tvoje vešče, vendar pa hladne roke. Čemu ti je bila moč, čemu je bilo v tebi seme boga, če si bil pred končnimi zapljeljaji življenja prav tako slaboten, kakor smo vsi drugi? Česa si se naveličal? Kaj te je razočaralo? Mar se nisi umel dvigniti nad dobro in zlo? Mar nisi vedel, da si bil ves čas samo igralec v neki igri, ki se je imenovala Moč in da so pred teboj spustili zaveso v trenutku, ko si za nevidno silo zgodovinske usode odigral vlogo in zajecjljal poslednjo besedo, ki jo je hotela slišati od tebe? Mar nisi spoznal, da je tudi največja človeška oblast in moč samo igračka nečesa neznanega in nedoumljivega, kar je morda slepo in ravnodušno nasproti vsemu, kar počenja, ali pa skriva namen, ki ga ne bo nikdar dognal slaboten človeški duh? Ali si kdaj pomislil, da bo nekoč tvoje življenje prav tako nesmiselno in brezpomembno, kakor je bilo življenje preprostega človeka v tvojem imperiju? Ta človek je vsaj umiral mirno, kakor mu je velela usoda, medtem ko si ti tu nekje, kjer so zdaj razvaline tvoje mrtve slave, sam, zapuščen in zastrupljen od opojnega vina moči izpljunil življenje... Glej, kako malo je človeku moč, če je ni presvetlila ljubezen tistih src, ki so enako kakor tvoja žejala po dobroti, a se niso dala — kakor ti — preslepiti od varljivega hrepenenja po moči. Hotel si biti bog, a si ostal človek, samó človek...

Moj glas se je izgubljal v tišini; kdo ve, koliko časa je trajal monolog, ki ga ni nihče več poslušal. Ko sem se zdrznil, je bilo v sobi Dioklecijanove palače svetlo; skozi odprto okno sem presenečeno ugledal zoro nad morjem. Minile so nevihte; zadnji piš vetra je izginjal v tesnih ulicah starega mesta.